

УДК 343.271.2

Олена Євдокімова,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВИЗНАЧЕННЯ ГРАНИЧНИХ МЕЖ ШТРАФУ У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена проблемі призначення штрафу за скоєний злочин, аналізу теоретичних концепцій із цього питання. На підставі дослідження практики Європейського Суду з прав людини сформульовано практичні рекомендації щодо визначення максимальних граничних меж даного виду основного покарання.

Ключові слова: покарання, штраф, максимальний розмір, призначення, санкція.

Постановка проблеми. У системі покарань штраф є найменш суворим видом покарання, водночас як вид основного покарання штраф застосовується досить часто порівняно з іншими видами. Так, згідно з оглядом даних про стан здійснення правосуддя у 2017 р., штраф було призначено у 24,3 % засудження за скоєння злочину, тоді як частка позбавлення волі становила лише 21,2 % [1]. Саме тому питання правильного застосування штрафу, визначення його мінімальних та максимальних меж є однією з нагальних потреб науки кримінального права та практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Видам покарання та особливостям їх призначення свої праці присвятили багато вчених, серед них: П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, І. М. Гальперін, О. П. Горох, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров, М. Д. Дурманов, В. К. Дуюнов, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, А. С. Міхлін, А. А. Музика, Ю. А. Пономаренко, В. О. Попрас, О. П. Рябчинська, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, С. С. Яценко та ін. Проте численні наукові дослідження не позбавили дискусійного характеру окремі аспекти проблеми інституту покарання та його призначення, ще й досі залишаються питання, які потребують детального наукового вивчення, через відсутність єдиного підходу до їх вирішення. Одним із таких питань є визначення максимальних граничних меж штрафу, призначеного як основне покарання.

Метою статті є дослідження положень Кримінального кодексу України (далі – КК) та аналіз наукових концепцій в частині визначення загальних меж призначення штрафу.

Виклад основного матеріалу. Штраф є видом покарання, зміст якого полягає у гро-

шовому стягненні, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК. Відповідно до ч. 2 ст. 53 КК штраф визначається судом залежно від тяжкості скоєного злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – НМДГ) до 50 000 НМДГ. Проте з цього загального правила у законі передбачено ряд винятків.

Перший стосується неповнолітніх осіб, для яких розмір штрафу незалежно від його меж, зазначених у санкції за скоєний злочин, не може перевищувати 500 НМДГ (ст. 99 КК).

Другий виняток закріплено у ч. 2 ст. 53 КК, згідно з яким у санкції може бути встановлений більш високий розмір штрафу, ніж 50 000 НМДГ, проте натепер законодавець не скористався такою можливістю, тому жодна з чинних санкцій статей Особливої частини КК не містить штраф у розмірі, що перевищує його загальний максимум, визначений у ч. 2 ст. 53 КК.

Третій виняток закріплено у ч. 2 ст. 53 КК, згідно з яким у разі, якщо за скоєння злочину передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 000 НМДГ, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті Особливої частини КК. Саме це положення отримало у науці кримінального права неоднозначне тлумачення. Ряд вчених вважає, що у разі, якщо скоєний злочин карається штрафом понад 3 000 НМДГ, суд, визначаючи його розмір, може вийти за межі санкції статті Особливої частини КК,

проте не може призначити штраф понад його максимальну граничну межу у розмірі 50000 НМДГ. Інші науковці дотримуються позиції, що для таких ситуацій закон встановив можливість встановлення штрафу у розмірі, що перевищує його максимум, закріпленій у ч. 2 ст. 53 КК, тобто понад 50 000 НМДГ.

У процесі дослідження порядку призначення штрафу Г. З. Яремко наводить аргументи на користь неприпустимості порушення максимальних граничних меж штрафу, визначених у КК. Свою позицію науковець обґрунтовує тим, що, по-перше, у ч. 2 ст. 53 КК безпосередньо закріплюється можливість виходу за межі санкції, однак немає жодної вказівки, що такий розмір не залежить від граничного розміру, передбаченого в Загальній частині КК України. По-друге, відповідно до вимог загальних засад призначення покарання суд має призначити покарання у межах, встановлених у відповідній санкції статті Особливої частини КК, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 53 КК України, тобто закон допускає призначення штрафу понад максимум санкції, а не розміру, визначеному для даного виду покарання [2]. Цю точку зору поділяє А. М. Яценко, зазначаючи, що показники майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є лише умовою для призначення фіксованого розміру штрафу за межами санкції статті Особливої частини КК виключно у разі, коли в таких санкціях розмір штрафу не перевищує максимального розміру штрафу як виду покарання, встановленого у Загальній частині КК. Тому якщо статтями Особливої частини КК не передбачено розміру штрафу, вищого за 50000 НМДГ, то і призначення штрафу у розмірі, більшому, ніж цей розмір, не повинно відбуватися [3].

Діаметрально протилежну позицію у цьому питанні займає К. П. Задоя, який акцентує увагу на тому, що, призначаючи покарання у виді штрафу, суд має враховувати перше речення ч. 2 ст. 53 КК лише для встановлення караності діяння, бо це положення закріплює лише умовну максимальну межу покарання, караність відповідного діяння в частині максимальної межі штрафу реально завжди буде визначатись на підставі санкції статті (частини статті) Особливої частини КК. У свою чергу, друге речення ч. 2 ст. 53 КК, яке дозволяє суду виходити за межі караності злочину в несприятливому для особи напрямі, має враховуватись вже після того, коли караність вчиненого діяння визначена (у тому числі з урахуванням першого речення ч. 2 ст. 53 КК). Повторне врахування першого речення ч. 2 ст. 53 КК у такому разі буде неправильним, оскільки

це суперечитиме функціональному призначенню: а) спеціалізованих норм Загальної частини КК, які визначають межі покарання певного виду; б) положень, передбачених п. 1), 2) ч. 2 ст. 65 КК. Виходячи з цього, робиться висновок, що суд має повноваження призначити засудженому покарання у виді штрафу й понад 50 тисяч НМДГ, зокрема, у випадках, коли скоєно злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3000 НМДГ [4].

Ю. А. Пономаренко також допускає можливість необмеженого виходу за верхню межу санкції статті Особливої частини КК. При цьому вчений слушно звертає увагу на зміст термінологічного звороту «у розмірі не меншому, ніж...», який обґрунтовано пропонується розуміти як такий, що розмір штрафу має бути рівним розміру майнової шкоди, завданої злочинцем, або розміру отриманого внаслідок вчинення злочину незаконного доходу (зважаючи на те, яка з цих категорій є більшою), або вищим за них [5, с. 22].

Звернення до судової практики свідчить, що суди дотримуються останньої позиції в аспекті тлумачення положень ч. 2 ст. 53 КК та призначають штраф у розмірі, який значно перевищує не тільки його максимальну межу, встановлену у санкції відповідної статті Особливої частини КК, а й загальний максимум. Водночас, ухвалюючи таке рішення, суди діють досить обережно, обмежуючись встановленням штрафу у розмірі, рівному розміру заподіяної шкоди або отриманого злочинного доходу. Так, вироком суду Фрунзенського районного суду м. Харкова від 19 грудня 2016 р. за ухилення від сплати податків особою було засуджено за ч. 3 ст. 212 КК до штрафу, розмір якого дорівнює розміру заподіяної шкоди, а саме 3 182 871,35 грн., що становить 187 227 НМДГ [6]. Вироком Червоноградського міського суду Львівської області винному у вчиненні злочину, передбаченому ч. 3 ст. 212 КК, суд призначив розмір штрафу відповідно до суми несплачених податків у розмірі 763 2266 грн., що відповідає 448 957 НМДГ [7].

Видається, що тлумачення положень ч. 2 ст. 53 КК як можливості призначення штрафу у розмірі понад його загальну граничну межу – 50000 НМДГ не відповідає принципам кримінального права та європейським стандартам у сфері захисту прав та свобод людини та вимогам до якості закону.

По-перше, у закріпленому для суду обов'язку призначити розмір штрафу відповідно до розміру завданої шкоди або отриманого від скоєння злочину доходу простежується нехарактерна для покарання функція – компенсація за заподіяну шко-

ду. Однак метою покарання, відповідно до ч. 2 ст. 50 КК, визнається кара, виправлення засуджених, а також запобігання скоєнню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Саме таке розуміння цілей покарання притаманне не тільки кримінальному законодавству України, а й концепціям покарання у міжнародному кримінальному праві, про що свідчать рішення Міжнародних трибуналів, які у призначенні покарання вбачають відплату, стримування, реінтеграцію обвинуваченого в суспільство, суспільній осуд, захист суспільства, припинення безкарності, сприяння примиренню, відновлення миру і правосуддя, проте в жодному разі метою покарання не визнається компенсація за заподіяну шкоду [8, с. 158]. Як зазначає С. В. Хилюк, у розумінні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) покарання повинне становити новий додатковий обов'язок для особи, який випливає з факту вчинення кримінального правопорушення, та не може зводитися до відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням, чи відновлення попереднього стану [9, с. 113].

По-друге, визнання можливості призначення засудженому покарання у виді штрафу понад 50 000 НМДГ суперечить європейському принципу правової визначеності нормативно-правових актів. Буквальне тлумачення термінологічного звороту «у розмірі не меншому, ніж...» цілком логічно дає підстави для висновку, що закон таким чином лише встановлює мінімально допустимий розмір штрафу для випадків вчинення злочину, який карається штрафом понад 3 000 НМДГ. Що ж стосується максимальної межі цього виду покарання для таких злочинів, то, якщо дотримуватися позиції можливості його вибору у розмірі понад 50 000 НМДГ, доведеться констатувати відсутність законодавчого закріплення його максимального допустимого меж. Внаслідок цього штраф перетворюється у відносно невизначений вид покарання. Проте це не відповідає принципам кримінального права, таким як: *nulla poena sine lege* (нема покарання без закону) та *nulla poena sine lege certa* (нема покарання без точного закону), згідно з якими у законі мають бути чітко визначені не тільки вид покарання, а й його граничні розміри (строки). На обов'язковому дотриманні цього принципу правової визначеності постійно наголошує ЄСПЛ у своїх рішеннях, зазначаючи, що не тільки мета застосування правообмеження має бути прямо окреслена у законі, а й увесь арсенал заходів примусу, з їх підставами та порядком застосування, повинен знайти своє точне та чітке відображення у тексті нормативно-правового акта,

для того, щоб уникнути неоднозначного його тлумачення з боку уповноважених осіб та попередити зловживання останніми своїми повноваженнями. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед вимогам «доступності» та «передбачуваності»: особа повинна мати можливість отримати необхідну адекватну інформацію про підстави та порядок застосування правових норм у конкретному випадку. Крім того, що захід примусу має бути закріплений у національному законодавстві, він також має бути доступним для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна отримати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе. Чіткість правових положень стосовно покарання вимагає чіткої визначеності максимально допустимих його меж застосування [10, 11]. Отже, визнаючи можливість призначення розміру штрафу понад 50 000 НМДГ, прихильники цієї позиції повинні констатувати, що у такому разі поза сферою кримінально-правового регулювання опиняється граничний діапазон грошового стягнення, внаслідок чого потенціальний розмір цього виду покарання для винної особи стає непередбачуваним. Проте такий стан кримінального законодавства, у якому відсутня чітко сформульована та очікувана процедура вибору розміру штрафу за вчинений злочин, не відповідає європейським стандартам та принципу правової визначеності нормативно-правових актів, бо у такому разі положення ч. 2 ст. 53 КК позбавляються рис передбачуваності та не можуть гарантувати надійний захист від необґрунтованого обмеження майнових прав засудженого.

По-третє, ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що будь-яке втручання держави у право мирного володіння майном має відповідати принципу пропорційності, тобто обмеження прав і свобод має відбуватися на засадах розумного балансу між цілями державного впливу та засобами їх досягнення. У справі «Трегубенко проти України» від 02 листопада 2004 року ЄСПЛ зазначив, що позбавлення майна може бути виправданим лише у разі, якщо буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. «Справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. При цьому необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» [12]. В іншій справі «Мамидакис проти Греції» Суд визнав, що фінансове зобов'язання, яке

виникло внаслідок сплати штрафу, за вчинення контрабанди відповідало національному законодавству та задовольняло вимогам суспільного інтересу, проте воно призвело до надмірного навантаження на відповідну особу та суттєво вплинуло на її фінансове становище. За таких обставин, навіть з огляду на обґрунтованість застосування відповідного заходу примусу, призначення штрафу завдало такого удару фінансовому становищу заявника, що воно становило непропорційну міру щодо законної мети переслідування, у зв'язку з чим Суд визнав таке стягнення несумісним зі ст. 1 Протоколу 1 Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини [13].

На необхідності дотримання принципу пропорційності наголошує у своїх рішеннях Конституційний Суд України, зазначаючи, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 64 Конституції України). Встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним [14]. У разі обмеження права законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію права і не порушувати сутнісний зміст такого права [15].

Штраф – це вид покарання, який обмежує майнові права особи шляхом стягнення певної суми грошових коштів у дохід держави. Водночас на майно, у тому числі доходи, отримані злочинним шляхом, право власності не поширюється. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 962 КК такі доходи підлягають обов'язковому вилученню з володіння особи шляхом застосування спеціальної конфіскації майна, тобто особа не може сплачувати штраф із суми доходів, отриманих внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала (ст. 1166 Цивільного кодексу України). Отже, застосування покарання у виді штрафу не звільняє винного від повної компенсації збитків, спричинених скоєним ним злочином. Разом із тим заподіяння значної майнової шкоди або отримання злочинних доходів не свідчить про платоспроможність, високе майнове становище або рівень фінансових можливостей суб'єкта злочину. У зв'язку з цим визнання можли-

вості необмеженого виходу за граничний максимальний розмір штрафу, передбачений ч. 2 ст. 53 КК, з одночасним покладенням на винного обов'язку повного відшкодування майнової шкоди або примусовим вилученням майна, отриманого злочинним шляхом, може на практиці призвести до порушення принципу пропорційності, тобто розумного балансу між цілями державного впливу та засобами їх досягнення.

Саме це розуміє й судова практика. Так, вироком Червоноградського міського суду Львівської області винному було призначено покарання за ч. 3 ст. 212 КК України у виді штрафу 7 632 266 грн. з позбавленням права займати посади, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських функцій, строком на 2 (два) роки, з конфіскацією половини належного йому майна; за ч. 2 ст. 28 ч. 2 ст. 366 КК – 3 роки позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських функцій, строком на 2 роки 3 місяці, зі сплатою штрафу в розмірі 4 250 грн.; за ч. 2 ст. 28, ч. 4 ст. 358 КК – обмеження волі строком на 2 роки; за ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 191 КК – позбавлення волі строком на 8 років з позбавленням права обіймати посади, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських функцій, строком на 2 роки 6 місяців, з конфіскацією половини належного йому майна; за ч. 3 ст. 209 КК – позбавлення волі строком на 8 років 6 місяців з позбавленням права обіймати посади, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських функцій, строком на 3 роки з конфіскацією половини належного йому майна; за ч. 3 ст. 358 КК – обмеження волі строком на 4 роки. На підставі ч. 1 ст. 70 КК суд застосував принцип поглинання менш суворого покарання більш суворим та остаточно призначив покарання у вигляді 8 років 6 місяців позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських функцій, строком на 3 роки з конфіскацією половини належного йому майна, зі сплатою штрафу в розмірі 4 250 грн. Водночас суд постановив стягнути на користь держави 7 632 266 грн. в якості спеціальної конфіскації майна. Таким чином, суд вирішив не застосовувати одночасно штраф у розмірі понад 50 000 НМДГ та спеціальну конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом.

Висновок

Підводячи підсумок викладеного, вважаємо, що у Кримінальному кодексі України мають бути чітко визначені граничні межі штрафу, як мінімальні, так і максимальні,

для випадків скоєння будь-якого злочину, незалежно від його караності. Інакше їх відсутність може свідчити про недотримання законодавцем європейських принципів пропорційності та правової визначеності нормативно-правових актів. Оскільки у ч. 2 ст. 53 КК, крім максимуму штрафу у розмірі 50 000 НМДГ, не передбачено жодної іншої граничної межі для даного виду покарання, суд, навіть у разі скоєння злочину, який карається штрафом понад 3 000 НМДГ, не може виходити за ці загальні межі.

Список використаних джерел:

1. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році. URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/DSA/2018_DSA_NAKAZY/ogl_2017_cory.pdf
2. Яремко Г. З. Гранична межа покарання у виді штрафу. Часопис Академії адвокатури України. 2014. № 22 (1). С. 108–112.
3. Ященко А. М. Призначення покарання у вигляді штрафу за межами санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 1. С. 251–254. URL: http://www.pap.in.ua/1_2014/Yashchenko.pdf
4. Задоя К. П. Проблема визначення максимальної межі покарання у виді штрафу у випадку засудження особи за одиничний злочин. Право і громадянське суспільство. 2014. № 1. С. 88–97.
5. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.). Харків: Право. 2012. 80 с.
6. Вирок Фрунзенського районного суду м. Харкова від 19 грудня 2016 р.: Справа № 645/5194/16-к. Проведення № 1-кп/645/442/16 / Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63543998>
7. Вирок Червоноградського міського суду Львівської області від 27 червня 2018 року: Справа № 459/3134/15-к. Проведення № 1-кп/459/4/2018. / Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75147360>
8. Наумов А. В., Кибальник А. Г., Орлов В. Н., Волосюк П. В. Международное уголовное право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт. 2014. 510 с.
9. Хиллок С. В. «Злочин і кара» у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Часопис Академії адвокатури України. 2015. Т. 8. № 4. С. 108–125.
10. Case of Camilleri V. Malta (N 42931/10): Resolution 22 January 2013/ European Court of Human Rights. URL: http://www.hr-dp.org/files/2013/09/06/CASE_OF_CAMILLERI_v._MALTA_.pdf
11. Справа «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_947/page3
12. Справа «Трегубенко проти України» (заява N 61333/00): Рішення від 2 листопада 2004 року / Європейський суд з прав людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_355
13. Case of Mamidakis v. Greece (Application no. 35533/04): Resolution 11 January 2007. European Court of Human Rights URL: <http://fcc.law.auth.gr/attachments/article/516/AFFAIRE%20MAMIDAKIS%20c.%20GRECE.pdf>
14. У справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України): Рішення від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009 Конституційного Суду України. Вісник Конституційного суду України. 2009 № 6. С. 56.
15. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України: Рішення від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 Конституційного Суду України. Вісник Конституційного суду України. 2015. № 3. С. 28.

Статья посвящена проблеме назначения штрафа за совершенное преступление, анализу теоретических концепций по этому вопросу. На основании исследования практики Европейского Суда по правам человека сформулированы практические рекомендации по определению максимальных предельных границ данного вида основного наказания.

Ключевые слова: наказание, штраф, максимальный размер, назначение, санкция.

The article is devoted to the problem of imposing a fine for a crime committed, analyzing theoretical concepts on this issue. Based on the practice of the European Court of Human Rights, practical recommendations for determining the maximum limits of this type of basic punishment have been formulated.

Key words: punishment, fine, maximum size, appointment, sanction.